

## ІНДЕКС ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ: ПРОБЛЕМИ ВИМІРЮВАННЯ НА НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА СВІТОВОМУ РІВНЯХ

© 2014 САРИЧЕВ В. І., ЄЛІСЕЄВА Г. Ю.

УДК 330.59:330.15

**Саричев В. І., Єлісеєва Г. Ю. Індекс людського розвитку: проблеми вимірювання на національному та світовому рівнях**

У статті проаналізовано основні сучасні підходи до вимірювання індексу людського розвитку за Програмою розвитку ООН і національною методикою в Україні. Визначено головні складові та етапи формування національної методики вимірювання індексу регіонального людського розвитку, а також переваги її оновленого сучасного варіанту на тлі боротьби з бідністю, узагальнено визначення категорії «рівень життя» за працями вітчизняних і закордонних учених, проаналізовано динаміку показників індексу людського розвитку України протягом 2007 – 2012 рр. і проведено порівняльний аналіз тенденцій зміни індексу людського розвитку регіонів України за останні роки.

**Ключові слова:** індекс людського розвитку, рівень життя, Програма розвитку ООН, індекс регіонального людського розвитку, моделі людського розвитку, рівень бідності.

**Рис.:** 2. **Табл.:** 4. **Бібл.:** 23.

**Саричев Володимир Іванович** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин, Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара (вул. Наукова, 13, Дніпропетровськ, 49050, Україна)

**E-mail:** sarychev\_dnu@mail.ru

**Єлісеєва Ганна Юрїївна** – аспірантка, кафедра статистики, обліку та економічної інформатики, Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара (вул. Наукова, 13, Дніпропетровськ, 49050, Україна)

**E-mail:** anna.yeliseyeva@gmail.com

УДК 330.59:330.15

UDC 330.59:330.15

**Сарычев В. И., Елисеева А. Ю. Индекс человеческого развития: проблемы измерения на национальном и мировом уровнях**

В статье проанализированы основные современные подходы к измерению индекса человеческого развития на мировом уровне по Программе развития ООН и национальном в Украине. Определены главные составляющие и этапы формирования национальной методики измерения индекса регионального человеческого развития, а также преимущества ее обновленного современного варианта на фоне борьбы с бедностью, проанализированы ключевые направления человеческого развития, которые отражают главные возможности в обеспечении процесса жизни, обобщено определение категории «уровень жизни» по трудам отечественных и зарубежных ученых, проанализирована динамика показателей индекса человеческого развития Украины за 2007 – 2012 гг. и обоснованы основные причины падения рейтингов Украины в мире, проведен сравнительный анализ тенденций изменения индекса человеческого развития регионов Украины за последние годы.

**Ключевые слова:** индекс человеческого развития, уровень жизни, Программа развития ООН, индекс регионального человеческого развития, модели человеческого развития, уровень бедности.

**Рис.:** 2. **Табл.:** 4. **Библ.:** 23.

**Сарычев Владимир Иванович** – кандидат исторических наук, доцент, доцент, кафедра международных отношений, Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара (ул. Научная, 13, Днепропетровск, 49050, Украина)

**E-mail:** sarychev\_dnu@mail.ru

**Елисеева Анна Юрьевна** – аспирант, кафедра статистики, учета и экономической информатики, Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара (ул. Научная, 13, Днепропетровск, 49050, Украина)

**E-mail:** anna.yeliseyeva@gmail.com

**Sarychev V. I., Yeliseyeva H. Yu. Index of Human Development: Measurement Problems at the National and World Levels**

The article analyses main modern approaches to measurement of the index of human development at the world level by the UN Development Programme and at the national level in Ukraine. It identifies main components and stages of formation of national methods of measurement of the index of regional human development and also advantages of its renovated modern variant against the background of fighting poverty, analyses key directions of human development, which reflect main possibilities in ensuring the process of life, generalises the “living standard” category definition by works of domestic and foreign scientists, analyses dynamics of indicators of the index of human development of Ukraine for the period 2007 – 2012 and explains main reasons of drop of ratings of Ukraine in the world and conducts comparative analysis of tendencies of changes of the index of human development of Ukrainian regions in recent years.

**Key words:** index of human development, living standards, UN Development Programme, index of regional human development, models of human development, poverty level.

**Pic.:** 2. **Tabl.:** 4. **Bibl.:** 23.

**Sarychev Volodymyr I.** – Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Associate Professor, Department of International Relations, Dnipropetrovsk National University named after O. Gonchar (vul. Naukova, 13, Dnipropetrovsk, 49050, Ukraine)

**E-mail:** sarychev\_dnu@mail.ru

**Yeliseyeva Hanna Yu.** – Postgraduate Student, Department of Statistics, Accounting and Economic Informatics, Dnipropetrovsk National University named after O. Gonchar (vul. Naukova, 13, Dnipropetrovsk, 49050, Ukraine)

**E-mail:** anna.yeliseyeva@gmail.com

Світові процеси глобалізації природно висувують як одну з актуальних проблем підвищення рівня життя населення. Для напрацювання найбільш ефективних кроків всіх суб'єктів процесу людського розвитку, як на національному, так і на міжнародному рівнях, конче необхідно на початковому етапі визначити категорію «рівень життя». Такий підхід дозволяє здійснити ретельний науково-економічний аналіз головних складових цього складного поняття. Наступним кроком дослідження має стати кількісне вимірювання рівня життя, яке тісно пов'язане з визначенням індексу людського розвитку.

Таке об'єктивне вимірювання має потужну спонукальну силу для досягнення соціально-економічного прогресу на шляху подолання глобальної проблеми бідності об'єднаними зусиллями світового співтовариства, національними державними органами, корпоративними, приватними структурами тощо [3].

У працях закордонних і вітчизняних дослідників здійснювалися спроби всебічного, комплексного визначення рівня життя як умови сталого розвитку [1]. Але єдиної, загально визначеної позиції не напрацьовано й до сьогодні

при наявності ґрунтовних розробок у сфері математичного моделювання та довгострокового прогнозування шляхів подолання бідності, обговорення пропозицій відомих експертів-практиків щодо головних напрямків піднесення благополуччя людей [2].

Значний внесок у дослідження теоретичних і практичних аспектів рівня життя населення в Україні здійснили: Д. П. Богиня [4], В. О. Мандибура [15], Д. І. Манцуров [16], О. М. Гладун [14], С. І. Пирожков [5], І. І. Проніна [21] тощо.

Практика застосування статистичних методів і моделей для вивчення соціально-економічних явищ та процесів, у тому числі рівня життя населення, знайшла відображення в наукових розробках О. С. Власюка [5], Е. В. Галицької [6], В. М. Гейця [7; 11], Е. М. Лібанової [8; 13], Р. М. Моторина [17], О. В. Макарової [14], О. І. Черняка [7].

Першим, хто звернувся до поняття «рівень життя», був К. Маркс. Досліджуючи економічні та соціально-політичні риси традиційного рівня життя, він пов'язував їх з матеріальними, фізіологічними та соціальними потребами. Рівень задоволення цих потреб, на думку К. Маркса, повинен узгоджуватися із соціально-економічними умовами життя населення та формувати сприятливу суспільно-психологічну атмосферу в державі.

Значний внесок у сучасне тлумачення «рівня життя» та формування людського капіталу зробив Амартія Сен – знаний фахівець з економіки, всесвітньо відомий лауреат Нобелівської премії. В опублікованій ним ще у 1976 р. роботі «Свобода, одностайність та права» (Liberty, Unanimity and Rights) зазначено, що питання рівності та справедливості потребують порівняння благополуччя різних людей [22].

А. Сен не відкидав позитивного значення благополуччя та матеріальних статків у житті людини, але провідними факторами вважав додержання прав і свобод особистості, можливості гуманітарного розвитку, самореалізації в наявних суспільних умовах. Отже, метою розвитку є природне, довге і повноцінне життя здорової освіченої та задоволеної людини. Таким чином, відбувається становлення нової формаційної концепції розвитку людського потенціалу, де пріоритет належить гуманістично-цивілізаційним аспектам розвитку, а не суто економічному зростанню.

У своїй книзі «Розвиток як свобода» А. Сен пише: «...Базові права людини (а саме, право на політичну діяльність, отримання базової освіти і медичної допомоги) є невід'ємними компонентами розвитку» [23].

**П**ринагідно зауважимо, що чинне міжнародне законодавство та нормативно-правова практика на сьогодні використовують здебільшого поняття «життєвий рівень», яке не має, на жаль, загально визнаного тлумачення. Роль світової спільноти полягає в більш детальній розробці та конкретизації складових такого мультидисциплінарного поняття, як життєвий рівень. Універсальне трактування дає можливість узгодити зусилля багатьох суб'єктів, як міжнародного, так і національного права у формуванні принципів і стандартів, що повинні стати основою діяльності системи інститутів управління людським розвитком. Так, приміром, згідно зі ст. 27 Конвенції про права дитини: «Держави-учасниці визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини» [12].

Останнім часом спостерігається значний науково-практичний інтерес до розв'язання проблеми визначення поняття життєвий рівень, а подальші дослідження в цій сфе-

рі мають позитивну динаміку через ліквідацію ідеологічних та інформаційних бар'єрів, поширення співпраці національних органів з людського розвитку під егідою ПРООН.

У ст. 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я закладено: «Кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає: життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і соціальне обслуговування і забезпечення, які є необхідними для підтримання здоров'я людини».

Не вирішені раніше питання, що є частиною загальної проблеми. Отже, залишається актуальною проблема визначення поняття «рівень життя» на національному рівні та його затвердження в чинному законодавстві. Розв'язання цієї проблеми може створити сприятливі умови для пошуку напрямів реалізації Стратегії подолання бідності як державними засобами, так і діями соціально відповідальних організацій різного спрямування [20].

Додатковий імпульс у сфері людського розвитку може надати й усунення проблеми встановлення соціально прийнятної межі бідності, яку застосовують урядові органи для визначення багатьох критеріїв політики соціального забезпечення. Це також сприятиме стабілізації морально-психологічної ситуації в громадянському суспільстві, збереженню гуманітарно-цивілізаційних цінностей сталого розвитку.

*Мета* статті – проаналізувати основні сучасні підходи до вимірювання індексу людського розвитку за Програмою розвитку ООН та національною методикою в Україні, визначити головні складові та етапи формування національної методики вимірювання індексу регіонального людського розвитку, а також переваги її оновленого сучасного варіанту на тлі боротьби з бідністю, визначити категорії «рівень життя» за працями вітчизняних, закордонних вчених та провести порівняльний аналіз тенденцій зміни індексу людського розвитку регіонів України за 2007 – 2012 рр.

**У** підсумковому моніторингу розвитку соціальної сфери України за 2010 р. під рівнем життя розуміється стан матеріального забезпечення, який надає певній людині необхідний добробут для неї та її сім'ї (домогосподарства), достатню якість життя та певний рівень соціальних умов її життєдіяльності [11].

Значний внесок у процес визначення категорії рівень життя зроблено вітчизняними вченими-економістами та дослідниками-практиками. Провідна роль тут належить науковому колективу Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи на чолі з академіком НАН України Е. М. Лібановою, теоретично-дослідницькі роботи яких отримали загальне визнання, а методика обрахування інтегрального індексу регіонального розвитку набула офіційного статусу національної [13].

Такі усталені теоретично обґрунтовані підходи до проблем людського розвитку є потужним стимулом для всіх гілок влади та громадянського суспільства зосередитися на вирішенні стратегічних завдань політики підвищення рівня життя. На сьогодні до їх переліку можна віднести такі: відновлення традиційних видів виробництва та стимулювання інноваційних форм економічного зростання; розвиток ринку праці в поєднанні з удосконаленням системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрів; перехід до застосування найкращих зразків систем соціального захисту, удосконалення механізмів оплати праці, створення безпечних, гідних умов трудової діяльності; ви-

важене реформування галузі медичного обслуговування населення та охорони здоров'я; підвищення ефективності державного моніторингу матеріально-економічного стану населення, боротьби з бідністю тощо.

**П**отрібно відмітити, що позитивною рисою оновленої методики вимірювання індексу регіонального людського розвитку (ІЛР) є застосування національних цільових індикаторів, що дорівнюють кращим міжнародним стандартам у забезпеченні інтересів людини. Такий підхід дає можливість перейти від механічного порівняння з простою констатацією досягнутого рівня до визначення прогресу в накопиченні людського потенціалу та створення потужної дослідницької бази щодо пошуків шляхів розв'язання нагальних проблем. Розрахунки ІЛР за методологією ПРООН обумовлені невеликою кількістю індикаторів, що пояснюється обмеженими можливостями оперативно отримати від національних органів статистики достовірні дані, які придатні для порівняння країн світу за визначеними характеристиками. У доповіді щодо людського розвитку ПРООН у 2013 р. «Піднесення Півдня: прогрес людства в різноманітному світі» традиційно збережені ключові виміри людського розвитку. Ці індикатори кількісно відбивають тільки основні виміри людського розвитку, змінюються ж вони епізодично через тривалість міжнародних процедур. Власне, панівними напрямками людського розвитку, що затверджені методикою ПРООН є: прожити тривале й фізіологічно комфортне життя; отримати, поглиблювати й оновлювати знання; мати статки, що забезпечують гідний рівень життя. Саме такий підхід природно викликає необхідність подолання істотної перепони людського розвитку – існування проблеми бідності. Розв'язання цього завдання на національному рівні значно ускладнюється несприятливою соціально-економічною ситуацією в Україні. Протягом 2011 – 2013 рр. і за проектом держбюджету на 2014 р. суттєво скорочуються первинні видатки із зведених бюджетів у реальних показниках (рис. 1).

Приєднання України до загальносвітового процесу людського розвитку (або розвитку людського потенціалу) висуває на порядок денний, як першочергове завдання, створення необхідних умов для переходу до принципово нового підходу щодо стратегії економічного зростання.

Основою соціального прогресу стають зростаючі можливості людини, а економічний потенціал виконує базисну роль підґрунтя для людського розвитку. Головні виміри людського розвитку визначені ПРООН ще наприкінці минулого століття. Це – матеріальне благополуччя, рівень освіти та стан здоров'я, що дозволяють зробити життя довгим, продуктивним та щасливим. За методикою ПРООН щорічно готуються звіти з оприлюдненням інтегрованого ІЛР, а підходи до його розрахунків періодично змінюються.

У 2010 р. були представлені останні зміни скоригованого ІЛР і на додаток до нього в практику ПРООН було введено три нових: ІЛР, скоригований із урахуванням соціально-економічної нерівності; індекс гендерної нерівності та індекс багатомірної бідності. Крім того, сама категорія «людський розвиток» була значно підсилена зв'язком з найвищими цивілізаційними цінностями: демократією, правами людини, соціальною справедливістю тощо. Це дає можливість глибше зрозуміти проблеми людського розвитку, піддати їх ретельному науковому аналізу, знайти вірні шляхи для динамічного прискорення на світовому (глобальному) й національному (регіональному) рівнях. Крім цього, можливо уникнути розбіжностей у розрахунках рейтингів різними організаціями. Наприклад, Україна у світових рейтингах з частки ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності у 2012 р. займала такі місця: у рейтингу Світового банку – 98 місце з 180 країн (7 418 дол. США), за визначенням МВФ – 105 місце з 187 країн (7 374 дол. США), за рейтингом ЦРУ – 110 місце з 197 країн (7 500 дол. США) та за рейтингом ПРООН – 78 місце з 187 країн (6 428 дол. США) [9].

Визначення рейтингів людського розвитку ПРООН має потужну спонукальну силу, що підштовхує національні уряди до розробки стратегій розвитку, внесення коректив цивілізаційно-гуманістичного забарвлення у політико-економічний курс держав. Адже ІЛР безпосередньо впливає на міжнародний імідж держави, її внутрішню стабільність та згуртованість громадського суспільства навколо загальнолюдських цінностей.

Через відсутність об'єктивної інформації від національних органів статистики ПРООН виконує власні розрахунки для отримання результатів, що можуть бути співставлені в аналітичному процесі. ПРООН, з метою підви-

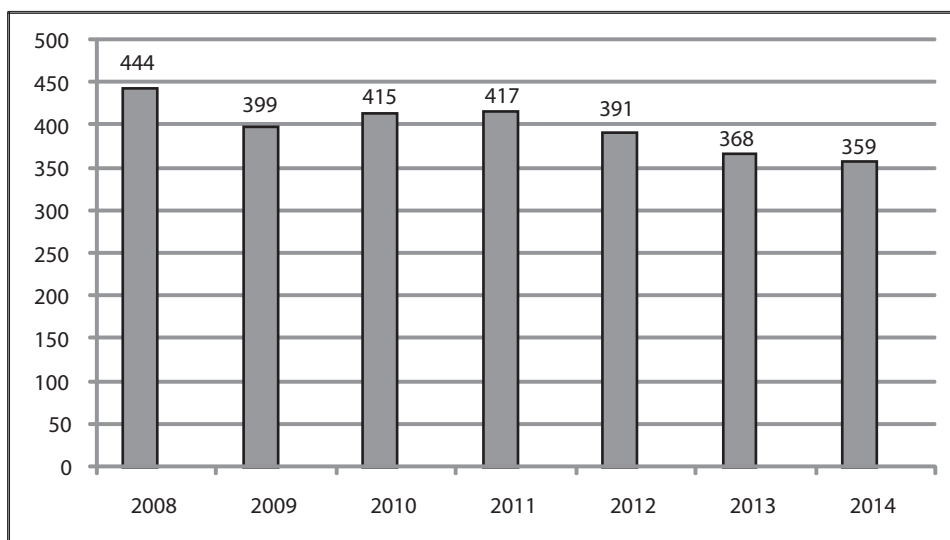


Рис. 1. Первинні видатки із зведених бюджетів України в 2008 – 2014 рр., млрд грн (у цінах 2011 р.) [19]

щення цілеспрямованості кроків у майбутньому, широко застосовує прогностичні моделі Lutz and KC (2013) для визначення тенденцій у демографічній ситуації, освіті та людському розвитку на період до 2050 р. і Pardee Center for International Futures (2013) для побудови сценаріїв людського розвитку на довготривалому перспективу.

Зауважимо, що практика моделювання Lutz and KC пройшла апробацію з середини 1970-х рр. після розробки Міжнародним інститутом прикладного системного аналізу (Австрія) та побудована на ідеї безпосереднього зв'язку якісних і кількісних параметрів сфери освіти з демографічними процесами (деструктивними у тому числі).

Таким чином, з'являється реальна можливість виявити наслідки впливу основних демографічних процесів (смертність, народжуваність, міграція, соціальна стратифікація, тощо) на групи населення, які поділені за статево-віковою ознакою на 5-річні когорти. Фіксація даних кожної нової популяції при переході до наступного 5-літнього етапу за віком, статтю, освітнім рівнем ґрунтується на результатах базисного 2000 р. та є більш імовірною через доступність і надійність сукупних даних про розвиток освітніх систем.

«Модель міжнародних ф'ючерсів» (Pardee Center for International Futures) розроблена Школою міжнародних досліджень ім. Й. Корбеля Денверського університету (США) як інтегрована модель глобального масштабу, що складається з субмоделей для 183 країн за головними ознаками людського розвитку: демографічними, економічними, освітніми, оздоровчими, енергетичними, сільськогосподарськими, соціально-політичними, інфраструктурними, технологічними, екологічними тощо. Ця модель вже пройшла апробацію ПРООН у 2011 р. з метою визначення сценаріїв людського розвитку під впливом основних екологічних світових тенденцій. Загальна схема напрацювання такої моделі має складові, що наведені на рис. 2.

Протягом останніх років у рейтингах ПРООН Україна має негативну динаміку: з 2007 по 2012 рр. рейтинг знизився на 5 пунктів при абсолютному збільшенні показника ІЛР з 0,732 у 2007 р. до 0,740 у 2012 р. Основною причиною падіння рейтингів є низький рівень матеріального благополуччя населення через великий відсоток бідного населення.

На сьогоднішній день в Україні постановою КМУ від 31.08.2011 р. № 1057 розгорнуто виконання Державної цільової соціальної програми подолання та запобігання бідності на період до 2015 р., внаслідок реалізації якої можливо отримати такі результати (табл. 1).

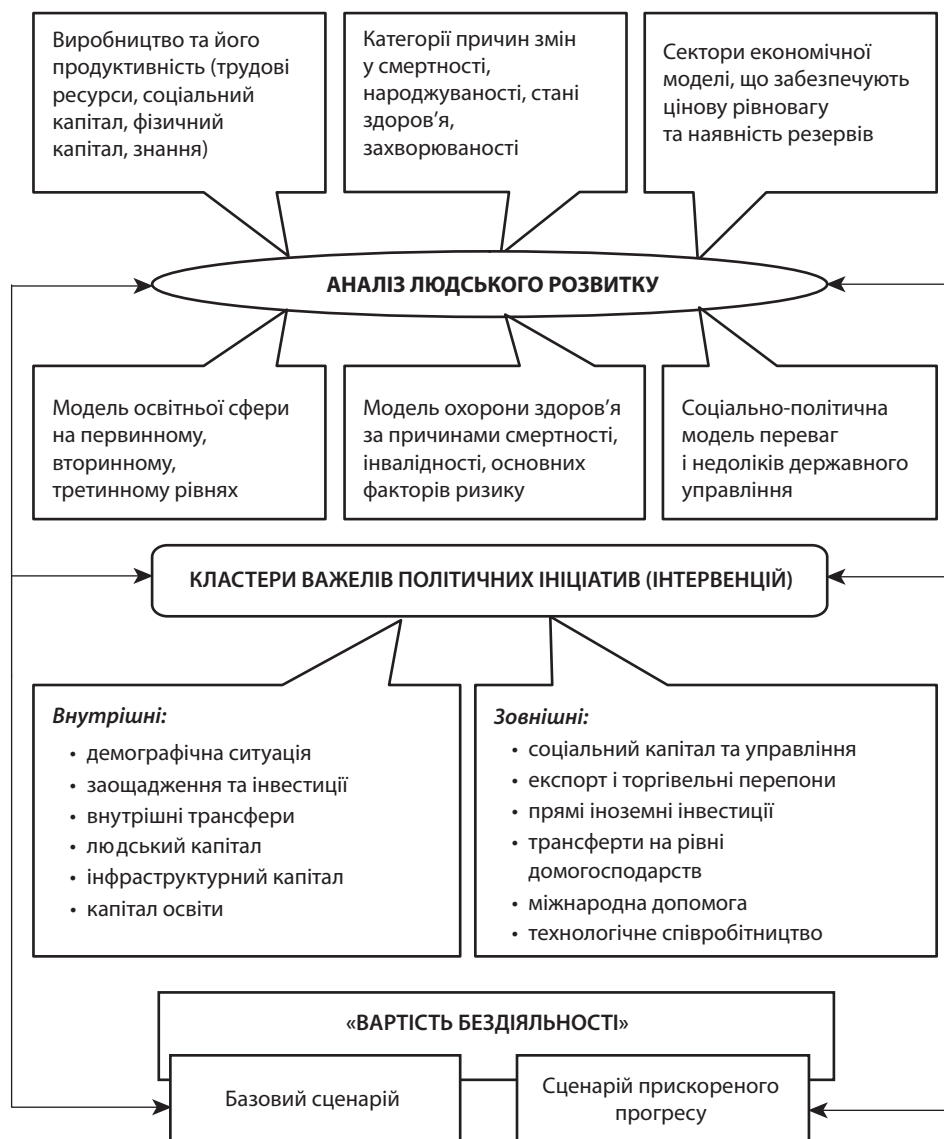


Рис. 2. Загальна схема побудови «Моделі міжнародних ф'ючерсів» (розроблено автором на основі [10])



## Зниження рівня бідності у 2011 – 2015 рр. в Україні, %

Критерій	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
За відносним критерієм, у тому числі: – серед працюючих; – серед дітей	24,1 19,5 32,0	24,0 18,5 31,5	24,0 18,0 31,0	23,9 17,0 30,0	23,9 15,0 29,0
За відносним критерієм крайньої бідності	11,2	11,1	11,1	11,0	10,9
За абсолютним критерієм	14,0	12,5	10,0	8,0	5,0
За абсолютним критерієм для порівняння з міжнародними показниками	2,0	1,5	1,0	1,0	0,5

При аналізі наведеної державної програми потрібно враховувати суттєві розбіжності між вітчизняною та міжнародними (ООН, ЄС) методиками розрахунків межі бідності та її абсолютних показників.

Незважаючи на значне формальне підвищення межі бідності в Україні з 175 грн (2001 р.) до 944 грн (2010 р.) рівень бідності за національною методикою підрахунків коливається у межах 26 – 27%, а рівень крайньої бідності – у межах 11 – 12% [18]. За більш соціально привабливими стандартами ООН та ЄС, де межа бідності окреслена рівнем прибутків не менше 14 дол. США на добу та не менше 6 – 10% прибутків від середнього в країні відповідно, рівень бідності в нашій державі оцінюється в межах 78 – 80%. Для порівняння, за даними Європейської соціальної служби «Євробарометр», частка бідного населення знаходиться у межах 9 – 16% в Чехії (9%), Ісландії (10%), Норвегії, Швеції, Ірландії, Данії, Нідерландах, Німеччині, Бельгії, Словаччи-

ні, Кіпрі та у межах 17 – 26% у Литві, Латвії, Польщі, Румунії, Болгарії, Португалії, Іспанії, Греції. Далі у рейтингу бідності визначені Росія та Україна з показниками 70% та 78% відповідно.

Безумовно, проблема подолання бідності пов'язана з процесом людського розвитку, визначення його індексів у глобальному (ПРООН) і національному масштабах. Процес формування національної методики розрахунків Індексу регіонального людського розвитку (ІРЛР) представлений у табл. 2 (розроблено автором на основі [13]).

Головними перевагами національної оновленої (2012) методики вимірювання ІРЛР є, *по-перше*, можливість застосування потужного арсеналу вітчизняної статистичної бази для віддзеркалення багатовимірної структури соціально-економічного життя населення, що дозволяє дослідити різноманітні характеристики людського розвитку. *По-друге*, підрахунки ІРЛР ґрунтуються не тільки на по-

Таблиця 2

## Основні етапи формування національної методології вимірювання Індексу регіонального людського розвитку (ІРЛР) в Україні

1 етап	2 етап	3 етап
<b>Тривалість етапів</b>		
1992 – 1995 рр.	до 2001 р.	до 2012 р.
<b>Автори (колективи)</b>		
Пирожков С. І., Власюк О. С.	Лібанова Е. Н., науковці НАН та Держстату України	Інститут дослідження соціології та демографії ім. М. В. Птухи
<b>Назви методик</b>		
5-рівнева схема оцінки людського розвитку	Національна методика вимірювання ІРЛР	Оновлена методика вимірювання ІРЛР
<b>Кількісні характеристики</b>		
12 блоків, 32 первинних показника	9 блоків, 92 первинних показника	6 блоків, 33 первинних показника
<b>Зміст блоків</b>		
1. Відтворення населення. 2. Мобільність населення. 3. Зайнятість. 4. Стан здоров'я. 5. Духовність суспільства. 6. Розвиток науки. 7. Освіченість. 8. Стан інформкомунікацій. 9. Життєвий рівень. 10. Розвиток соціальної інфраструктури. 11. Правоохоронна діяльність. 12. Соціальний захист	1. Демографічний розвиток. 2. Стан та охорона здоров'я. 3. Соціальне середовище. 4. Умови проживання населення. 5. Екологічна ситуація. 6. Матеріальний добробут населення. 7. Фінансування людського розвитку. 8. Розвиток ринку праці. 9. Рівень освіти населення	1. Відтворення населення. 2. Соціальне середовище. 3. Комфортне життя. 4. Добробут. 5. Гідна праця. 6. Освіта

1 – дитяча смертність у блоці 1 «Відтворення населення»; 6 – коефіцієнт злочинності, кількість хворих на туберкульоз, кількість хворих на алкоголізм і психози через вживання наркотиків, кількість дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування, коефіцієнт підліткової народжуваності, кількість померлих від навмисного самошкодження у блоці 2 «Соціальне середовище»; 1 – рівень бідності (блок 4 «Добробут»); 3 – у блоці 5 «Гідна праця» (рівень безробіття, частка працівників із зарплатою меншою 1,5 прожиткового мінімуму, частка працівників, що працюють у незадовільних санітарно-гігієнічних умовах).

зитивних даних розвитку (стимуляторів), а й скориговані впливом негативних показників (дестимуляторів), що значно підсилює дієвість аналізу отриманих результатів та дає об'єктивні підстави для формування стратегій подолання (попередження) кризових явищ. У сучасній методиці застосовується 11 показників-дестимуляторів.

*По-третє*, остаточним результатом підрахунків є виведення єдиного інтегрального ІРЛР, який враховує вагомість окремих первинних показників, збільшує можливості співставлення в аналітичній роботі щодо визначення потенціалу розвитку всіх областей України та АРК.

*По-четверте*, створення подібного інформаційного поля сприяє формуванню цілеспрямованої соціальної політики на регіональному рівні, а поєднання зусиль науковців-дослідників та органів державного управління значно прискорює процес визначення довгострокових орієнтирів людського розвитку.

У 2012 р. були оприлюднені дані спільних розрахунків Держстату України та Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи щодо інтегральних ІРЛР у 2004 – 2011 рр. по областях та АРК нашої країни. Вони містять як стандартизовані калібровані значення по від-

повідних блоках, так і порівняльні ранги (місця) регіонів, що дозволяє відтворити картографію людського розвитку в державі (табл. 3).

Аналіз 6 блоків показників (1 – «Відтворення населення», 2 – «Соціальне середовище», 3 – «Комфортне життя», 4 – «Добробут», 5 – «Гідна праця», 6 – «Освіта»), які є основою для виведення інтегрального ІРЛР за 8 років (табл. 4), дає підстави для таких висновків:

*по-перше*, лідером за ІРЛР є аграрно-індустріальна Закарпатська область, яка протягом усього досліджуваного періоду посідала передові місця в щорічних рейтингах через високий ранг первинних показників переважно у блоках 3 і 5 та додатково – у 1, 2. Чернівецька аграрно-індустріальна область також за цей період вийшла на 3 місце (з 5-го у 2004 р. до 2-го у 20011 р.) виключно через переважання показників у блоках 1 і 2;

*по-друге*, Харківська промислово розвинена область вийшла на 2 місце внаслідок подолання відставання за ІРЛР на 7 пунктів (з 8-го місця у 2004 р. до 1-го – у 2011 р.) переважно за рахунок підвищення показників у блоках 5 і 6 та додатково у блоках 3 і 4;

Таблиця 3

Динаміка ранжування регіонів України за інтегральним ІРЛР у 2004 – 2011 рр.  
(розроблено автором на основі [13, с. 212 – 245])

Регіон	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2004 – 2011
	Ранг	Ранг	Ранг	Ранг	Ранг	Ранг	Ранг	Ранг	Сер. ранг
АР Крим	2	5	3	2	4	3	6	9 (-7)	4
Вінницька	13	11	13	18	19	15	18	18 (-5)	16
Волинська	19	21	19	20	23	17	19	14 (+5)	20
Дніпропетровська	9	9	9	13	9	10	14	15 (-6)	11
Донецька	11	14	12	14	16	19	22	19 (-8)	17
Житомирська	22	22	25	24	24	23	25	25 (-3)	24
Закарпатська	1	1	1	1	1	1	3	3 (-2)	1
Запорізька	15	17	14	15	15	13	11	7 (+8)	14
Івано-Франківська	14	7	6	6	11	14	12	13 (+1)	9
Київська	6	10	16	11	3	6	4	6 (0)	7
Кіровоградська	23	25	24	25	25	25	23	24 (-1)	25
Луганська	24	23	23	23	20	20	20	20 (+4)	21
Львівська	4	4	2	7	6	5	7	4 (0)	5
Миколаївська	12	15	7	9	7	11	15	11 (+1)	10
Одеська	18	13	15	10	10	8	8	10 (+8)	12
Полтавська	3	2	5	8	12	12	9	5 (-2)	6
Рівненська	17	18	11	12	13	18	13	16 (+1)	15
Сумська	21	19	17	16	18	21	16	21 (0)	19
Тернопільська	7	8	18	17	14	9	10	12 (-5)	13
Харківська	8	3	4	3	2	4	2	1 (+7)	2
Херсонська	20	20	21	21	22	24	23	23 (-3)	23
Хмельницька	16	16	20	19	17	16	17	22 (-6)	18
Черкаська	10	12	10	4	8	7	5	8 (+2)	8
Чернівецька	5	6	8	5	5	2	1	2(+3)	3
Чернігівська	25	24	22	22	21	22	21	17(+8)	22

**Рейтинг стандартизованих каліброваних значень по відповідним блокам областей-лідерів та аутсайдерів у 2004 – 2011 рр.**

Region	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
<i>Позитивні (2 найвищі) рейтинги за блоками 1 – 6</i>								
Закарпатська	1; 3	3; 5	2; 3	2; 3	3; 5	3; 5	3; 5	3; 5
Харківська	3; 5	5; 6	3; 6	3; 6	4; 6	5; 6	2; 6	4; 6
Чернівецька	1; 2	1; 2	1; 2	1; 2	1; 2	1; 2	1; 2	1; 2
<i>Негативні (2 найнижчі) рейтинги за блоками 1 – 6</i>								
Херсонська	2; 5	1; 2	2; 4	2; 4	2; 4	1; 4	2; 4	1; 2
Житомирська	1; 6	5; 6	3; 5	4; 6	5; 6	4; 5	4; 6	4; 6
Кіровоградська	1; 5	1; 2	1; 4	1; 4	1; 4	1; 2	1; 4	1; 2

по-третє, негативну динаміку за ІРАР демонструють аграрно-індустріальні Херсонська, Житомирська та Кіровоградська області через відставання за усіма первинними показниками. Загрозливою ситуація є й в промислово-розвинених Донецькій (–8 пунктів) та Дніпропетровській (–6) областях.

### ВИСНОВКИ

Таким чином, концепція людського розвитку на світовому рівні через щорічні доповіді ПРООН та на регіональному – через національні доповіді крок за кроком затверджує нову ідеологію розвитку, де пріоритетом є розширення можливостей людини, а не економічне зростання.

Головні виміри людського розвитку за ПРООН хоча й обмежені за кількістю, але поступово трансформуються через урахування соціально-економічної, гендерної нерівності та підсилюються зв'язком із загальноцивілізаційними цінностями: демократією, політичними правами людини, соціальною справедливістю тощо. Це дає можливість глибше зрозуміти проблеми людського розвитку, піддати їх ретельному науковому аналізу, знайти ефективні шляхи для динамічного прискорення на основі побудови моделей розвитку.

Плідні пошуки ефективної національної методики розрахунків інтегральних ІРАР для регіонів України привели до прийняття на державному рівні у 2012 р. оновленої методики, яку запропонували науковці-дослідники ІДСД ім. М. В. Птухи та фахівці Державної служби статистики України. Головними її перевагами є: оптимізація кількості первинних показників, що об'єднані у 6 блоків; застосування як позитивних (стимуляторів), так і негативних (дестимуляторів) показників; визначення інтегральних ІРАР на основі вагомості первинних показників для всіх областей України та АРК. Такий підхід має стати потужним генератором інноваційних ідей та кроків влади та громадянського суспільства у бік соціально-економічного прогресу й подолання бідності.

Напрямами подальших досліджень можуть стати шляхи розширення національних характеристик показників людського розвитку, об'єднання інвестиційної привабливості формування людського капіталу держави, визначення системи об'єктивних критеріїв оцінки соціально-економічних процесів в суспільстві та можливості їх трансформації. ■

### ЛІТЕРАТУРА

**1. Айвазян С. А.** Межстрановой анализ интегральных категорий качества жизни населения (эконометрический подход). / С. А. Айвазян. – М. : ЦЭМИ РАН, 2001. – 61 с.

**2. Базиліук А. В.** Економічний і соціальний розвиток посткомуністичних держав в умовах глобалізації / А. В. Базиліук // 36. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф., Рівне, 21 – 22 квітня 2010 р. – Рівне : РІ ВМУРоЛ «Україна». – 2010. – С. 349 – 354.

**3. Бакаєв О. О.** Економіко-математичні моделі економічного зростання : монографія / О. О. Бакаєв, В. І. Грищенко, Л. І. Бажан; Ред. С. Ю. Ноткіна, Т. С. Мельник, НАН України, Міжнар. наук.-навч. центр інформ.технологій та систем. – К. : Наукова думка, 2005. – 190 с.

**4. Богиня Д. П.** Трансформаційні процеси в системі формування національного ринку праці: інституційний аспект / Д. П. Богиня // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 1. – С. 3 – 8.

**5. Власюк О. С.** Індекс людського розвитку: досвід України / О. С. Власюк, С. І. Пирожков // Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 1995. – 84 с.

**6. Галицька Е. В.** Фінансова статистика / Е. В. Галицька, Н. В. Ковтун // Навчальний посібник. – К. : Кондор. – 2008. – 440 с.

**7. Геєць В. М.** Моделі і методи соціально-економічного прогнозування / В. М. Геєць, Т. С. Клебанова, О. І. Черняк, В. В. Іванов, Н. А. Дубровіна, А. В. Ставицький. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2005. – 396 с.

**8. Демографічні чинники бідності : монографія / За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. – 184 с.**

**9. Державна служба статистики України.** Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Переглянуто: 25.09.2013.

**10. Доклад о человеческом развитии ПРООН 2013.** Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире. – М. : Весь мир, 2013. – 212 с.

**11. Економіка України за 1991 – 2009 рр. / За заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К. : Держкомстат України, 2010. – 112 с.**

**12. Конвенція о правах ребенка: резолюция ГА ООН от 20 ноября 1989 г. № 44/25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.un.org/ru/documents/dec1\\_conv.shtml](http://www.un.org/ru/documents/dec1_conv.shtml)**

**13. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції : колективна монографія / Відп. за випуск Л. М. Черенько, О. В. Макарова, за ред. Е. М. Лібанової. – У 2-х томах. – К. : ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – 436 с.**

**14. Макарова О. В.** Регіональний індекс людського розвитку: причини та напрями вдосконалення методики розрахунку / О. В. Макарова, О. М. Гладун // Статистика України. – 2012. – № 1. – С. 10 – 15.

**15. Мандибура В. О.** Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання / В. О. Мандибура. – К. : Парламентське видавництво, 1998. – 256 с.

**16. Манцуров Д. І.** Використання концепції багатofакторної продуктивності для прогнозування розвитку економіки

і розроблення антикризових заходів / Д. І. Манцуров // Моделювання та інформаційні системи в економіці : Збірн. наук. праць. – 2011. – Вип.83. – С. 119 – 134.

**17. Моторин Р. М.** Система національних рахунків : навч. посіб. / Р. М. Моторин, Т. М. Моторина. – К. : КНЕУ, 2001. – 336 с.

**18.** Постанова КМУ від 23.03.2012 р. № 327 «Про підвищення рівня соціального захисту населення» // Офіційний вісник України, 2012. – № 4. – ст. 18.

**19.** Постанова КМУ від 28.12.2011 р. № 1381 «Про підвищення рівня соціального захисту найбільш вразливих верств населення» // Офіційний вісник України, 2012. – № 2. – Ст. 51.

**20.** Про невідкладні заходи з подолання бідності: Указ Президента України від 26.02.2010 р. № 274/2010 // Офіційний вісник Президента України. – 2010. – № 9. – С. 9.

**21. Проніна І. І.** Рівень життя населення України: методи аналізу та напрями підвищення : автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 2002. – 18 с.

**22. Сен А. К.** Свобода, єдиногласие и права / А. К. Сен // Вехи экономической мысли. Том 4. Экономика благосостояния и общественный выбор. Под общ. ред. А. П. Заостровцева. – С-Пб. : Экономическая школа, 2004. – 568 с.

**23. Сен А.** Развитие как свобода / А. Сен / Пер. с англ. Е. Полещкой; Под ред. и с послеслов. Р. М. Нуреева. – М. : Новое издательство, 2004. – 432 с.

## REFERENCES

Ayvazian, S. A. *Mezhstranovoy analiz integralnykh kategoriy kachestva zhizni naseleniia (ekonometricheskiiy podkhod)* [Cross-country analysis of integral quality of life categories (econometric approach)]. Moscow: TsEMI RAN, 2001.

Bazyliuk, A. V. "Ekonomiczny i sotsialnyi rozvytok postkomunistychnykh derzhav v umovakh hlobalizatsii" [Economic and social development in post-communist countries in the context of globalization]. *Ekonomiczny i sotsialnyi rozvytok postkomunistychnykh derzhav v umovakh hlobalizatsii*. Rivne: RI VMURoL. «Ukraina», 2010.349-354.

Bakaiev, O. O., Hryshchenko, V. I., and Bazhan, L. I. *Ekonomico-matematychni modeli ekonomichnoho zrostannia* [Mathematical model of economic growth]. Kyiv: Naukova dumka, 2005.

Bohynia, D. P. "Transformatsiini protsesy v systemi formuvannia natsionalnoho rynku pratsi: instytutsiinyi aspekt" [Transformation processes in the system of national labor market : the institutional aspect]. *Ukraina: aspekty pratsi*, no. 1 (2005): 3-8.

*Demografichni chynnyky bidnosti* [Demographic factors of poverty]. Kyiv: Instytut demografii ta sotsialnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2009.

Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. <http://www.ukrstat.gov.ua>

*Doklad o chelovecheskom razvitii PROON 2013. Vozvyshenie Yuga: chelovecheskiy progress v mnogoobraznom mire* [Human Development Report, UNDP, 2013. South elevation: human progress in a diverse world]. Moscow: Ves mir, 2013.

*Ekonomika Ukrainy za 1991 – 2009 rr.* [Economy of Ukraine for 1991 – 2009]. Kyiv: Derzhkomstat Ukrainy, 2010.

Halytska, E. V., and Kovtun, N. V. *Finansova statystyka* [Financial Statistics]. Kyiv: Kondor, 2008.

Heiets, V. M., Klebanova, T. S., and Cherniak, O. I. *Modeli i metody sotsialno-ekonomichnoho prohozuvannia* [Models and methods of social and economic forecasting]. Kharkiv: INZhEK, 2005.

"Konventsia o pravakh rebenka" [Convention on the Rights of the Child]. [http://www.un.org/ru/documents/dec1\\_conv.shtml](http://www.un.org/ru/documents/dec1_conv.shtml)

*Liudskiy rozvytok v Ukraini: transformatsiia rivnia zhyttia ta rehionalni dysproportsii* [Human Development in Ukraine : the transformation of living standards and regional disparities]. Kyiv: IDSD im. M. V. Ptukhy NAN Ukrainy, 2012.

[Legal Act of Ukraine] (2012).

[Legal Act of Ukraine] (2012).

[Legal Act of Ukraine] (2010).

Mantsurov, D. I. "Vykorystannia kontseptsii bahatofaktornoj produktyvnosti dlia prohozuvannia rozvytku ekonomiky i rozroblennia antykrizovykh zakhodiv" [Using the concept of multifactor productivity for the prediction of economic development and the development of anti-crisis measures]. *Modeliuvannia ta informatsiini systemy v ekonomitsi*, no. 83 (2011): 119-134.

Motoryn, R. M., and Motoryna, T. M. *Systema natsionalnykh rakhunkiv* [System of National Accounts]. Kyiv: KNEU, 2001.

Makarova, O. V., and Hladun, O. M. "Rehionalnyi indeks liudskoho rozvytku: prychny ta napriamy vdoskonalennia metodyky rozrakhunku" [Regional Human Development Index : Causes and areas of improvement methods of calculation]. *Statystyka Ukrainy*, no. 1 (2012): 10-15.

Mandybura, V. O. *Riven zhyttia naseleennia Ukrainy ta problemy reformuvannia mekhanizmiv ioho rehuliuвання* [The standard of living of the population of Ukraine and the problem of reforming the mechanisms of its regulation]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 1998.

Pronina, I. I. "Riven zhyttia naseleennia Ukrainy: metody analizu ta napriamy pidvyshchennia" [The standard of living of the population of Ukraine: analysis and enhancement areas]. *Avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk*, 2002.

Sen, A. K. "Svoboda, edinoglasie i prava" [Liberty, unanimity and rights]. In *Ekonomika blagosostoianii i obshchestvennyy vybor*. St. Petersburg: Ekonomicheskaiia shkola, 2004.

Sen, A. *Razvitie kak svoboda* [Development as Freedom]. Moscow: Novoe izdatelstvo, 2004.

Vlasiuk, O. S., and Pyrozhkov, S. I. *Indeks liudskoho rozvytku: dosvid Ukrainy* [Human Development Index : Evidence from Ukraine]. Kyiv: NISD, 1995.